

ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİNDE BİR MORFOFONETİK KARŞITLIK SORUNU*

Zikri TURAN**

Özet

Eski Türkçede kelimelerin kök hecesinin sonunda bulunan bir **d** sesi (=d/)’nin varlığı bilinmektedir. Sonraki dönem, Türk dilinin diyalektlerinin neredeyse tamamını temsil eden Ortak Türkçede **d/ > y/** değişimi geçiren bu ünsüzün, Eski Türkçenin diğer kelime sonu ünsüzlerinden ayrı bir durumunun olduğu dikkatimizi çekmiştir. Diğer kelimelerin kök hece sonu ünlüleri (=V#) ile ünsüzleri (=K#), sonuna geldikleri kelimeleri anlamca/işlevce birbirlerinden ayıran, anlam/işlev karşıtlığı oluşturan bağımsız fonemleri (ve tabii morfemleri) teşkil ettikleri hâlde (*ko-:kol-, te-:tel-...* gibi), **d/** ünsüzü, aynı kelimelerin **V** ile sonlanan diğer şekline herhangi bir anlam/işlev farkı oluşturmadan eklenmektedir: *ko- : kod-...* gibi. Bu durum, başka iki mühim morfofonetik sürecin bir sonucu hâlinde ortaya çıkmış gibidir: Biri, tek heceli kelimelerin d/’leri ile, aynı kelimelerin V ile sonlanan şekillerinin kök ünlüsünün uzunluğu arasında morfofonetik nitelikli bir karşıtlığın kurulabilmesidir: *ā : ad-ıl-, ī-:id-, kō-: kod-, sī- : sid-, tō- : tod-, ū : ud...* gibi. Diğer durum ise, d/’nin, benzerine rastlamadığımız bir şekilde, ekte değil de kelimeye ortaya çıkan bir destek ünsüzü niteliğindedir. Yani eklerin eklenme sürecinde ortaya çıkan gedik dolduran türemesi aşamasıdır; örnekler, d/’nin bu niteliğine de işaret eder mahiyettedir: *ā*-: ad-ıl-, ī- : id-iş-, kō- : kōd-ul-, ö- : öd-ür-, sī- : sid-ig, sī- : sid-ik, u : ud+ı-ku, yā- : yad-ıl- ...* gibi. Bu yazı, son derece farklı bu durumu açıklama çabasının bir ürünüdür.

Anahtar sözcükler: Eski Türkçe, kök hece sonu ünlüsü, kök hece sonu ünsüzü, ünlü uzunluğu, morfofonetik karşıtlık.

A MORPHOPHONETICAL CONTRAST PROBLEM IN OLD TURKISH PERIOD

Abstract

Presence of **d** phone that is at the end of root syllable, in old Turkish. Next term, this phone that was exposed to d/>y/ changing in Common Turkish, having different situation from other final phones attracted our attention. Although other root syllable final phones (=V#) form uncommitted phonemes (and surely morphemes) and consonants (=K#) that separate the words which they joined to, in respect to their meaning/function (like *ko-: kol-, te-: tel-...*) ; **d/** consonant joined to other forms of the words that end with **V**, by forming no meaning/function differences: like *ko-, kod-...* This situation seems like a result of two important morphophonetical processes: One of them, being able to setting the sufficient contrast with d/ phones belong to the words that have one syllable and forms of same words that end with V: like *ā : ad-ıl-, ī-:id-, kō-: kod-, sī- : sid-, tō- : tod-, ū : ud...* Other situation that we don’t run across it’s similars, is the support consonant

* Bu yazı Türk Dil Kurumu tarafından 2008 tarihinde Ankara’da yapılan VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayına bildiri olarak sunulmuş, daha sonra ekleme ve güncellemeler yapılarak makaleye dönüştürülmüştür.

** Prof. Dr.; Sakarya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, zturan@skarya.edu.tr.

property that appears on word, not supplement. Namely, this is support consonant pullulating a rank that appears while being added. Examples point to this property of d/: like $\bar{a}^*$:- *ad-ıl-*, $\bar{ı}$ - : *ıd-ıŝ-*, *kō-* : *kōd-ıl-*, $\bar{o}$ - : *öd-ür-*, *sī-* : *sıd-ıg*, *sī-* : *sıd-ık*, *u* : *ud+ı-ku*, *yā-* : *yad-ıl-*... This text is a produce of explaining effort this different situation.

Keywords: Old Turkish, root syllable final vowel, root syllable final consonant, vowel length, morphophonetical contrast.

Orta Türkçe döneminden itibaren yakınlık derecelerinin bir ifadesi olarak ortaya çıkan *Ortak Türkçe* kavramı ile, Türk dilinin diyalektlerinin neredeyse tamamı kast edilmektedir. Bu ortaklığın sembol ses değişmesi olarak da **d/ > y/** değişmesi öne çıkmaktadır. Fakat bu değişme, sadece en geniş ölçüde paylaşıldığı için değil, aynı zamanda en ileri derecedeki bir ses olayı (**d/ > [z/]** > **y/** geçişi) sonunda meydana gelmiş olmasıyla da diğer bütün değişmelerden farklıdır. **d/ > y/** olayının, Eski Batı Türkçesinin sonuna doğru (bilahare Çuvaş Türkçesinde) gelişen **d/ > r/** değişmesi gibi, lehçe tabakalaşmasıyla ilgili bir fonetik karşıtlıkla olan akrabalığı da bilinmektedir. Hâsılı pek çok açıdan mühim bir değişme özelliği gösteren **d/ >...> y/** geçişi, araştırmacıların ilgisine de fazlasıyla mazhar olmuştur, denebilir.

Ancak, olayın özel bir dikkatle ele alınmayı gerektiren safhalarının bulunduğu ve bu safhalar içinde yer tutan bazı ayrıntıların değerinin, ancak, göz önüne serilince anlaşılabilceği de bir gerçektir. **Eski Türkçe d/'nin, değişme geçirmeden önce, tek heceli kelimelerle (kod-) çok heceli kelimelerde (kadın) iki ayrı morfofonetik çevrenin parçası olarak bulunduğu ve bunun, belki de, d/ > y/ değişmesini etkileyen süreçler arasındaki hiyerarşik düzeni belirleyecek kadar mühim bir ayrıntıyı temsil etmekte olabileceği gerçeği bunlardan biridir.** Bu gerçeğin çerçevesi kısaca şöyle çizilebilir: Diğer kelime sonu ünlüleri (=V#) ile ünsüzleri (=K#), sonuna geldikleri kelimeleri anlamca/işlevce birbirlerinden ayıran yani anlam/işlev karşıtlığı yaratan bağımsız fonemler oldukları hâlde (*ko-:kol-*, *te-:tel-*...gibi), **d/** sesi, kelimenin *V* ile biten diğer şekline herhangi bir anlam/işlev farkı oluşturmadan eklenmektedir: *ko- : kod-*...gibi. Bu durum, başka iki mühim morfofonetik sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmış gibidir: Biri, tek heceli *kelimelerin d/* 'leri ile, aynı kelimelerin ünlüyle sonlanan şekillerinin *kök ünlüsünün uzunluğu* arasında **morfofonetik nitelikli bir karşıtlığın** kurulabilmesidir.¹ Başka bir ifade ile *kök hecesi sonu d'ler*, *kök sonu ünlüsü* ile biten kelimelerin sonunda, ünlü uzunluğu ya da hece açıklığı ile kapalı hece karşıtlığında ortaya çıkan bir sestir : $\bar{a}$: *ad-ıl-*, $\bar{ı}$ - : *ıd-*, *kō-* : *kod-*, *sī-* : *sıd-*, *tō-* : *tod-*, $\bar{u}$: *ud*... gibi.² Diğeri, **d/'nin**, daha

¹ Benim bu kök ünlüsü uzunluğu/hece açıklığı-kapalılığı ile d/ arasındaki morfofonetik karşıtlık ilişkisi fikrime yönelik herhangi bir tespit içermemesine rağmen, Türk dilindeki uzun ünlü konusunun, birçok aşamadan geçtikten sonra, Osman Nedim TUNA'nın imla sisteminin fonetik değerleri karşılama düzenleri arasındaki ilişki ile ses şekil ve anlam değerlerinin uyumlu birlikteliğini merkeze almasıyla, alana gerçek anlamda katkı yapabilecek bir istikamete kavuşabildiğini de, bu vesile ile kaydetmek gerekir. bk. Tuna (1957, 1960).

² Gabain, *filden isim yapan ekler* (1988: 51) *filden fiil yapan ekler* (age.: 58) başlıkları altında iki yerde, artık canlı olmayan ek olarak değerlendirirken, ikinciler için "...muhtemelen kuvvetlendirme bildirir" kaydını da düşmektedir.

önce ve sonra benzerine rastlamadığımız, ekte değil kelimeye ortaya çıkan destek ünsüzü niteliğidir. Bu, kelimelerin kökünde kurulan *tō-*: *tod-* misalli morfofonetik karşıtlığın, kelimelerin dışına sirayet eden, ekleşmeyle bağlantılı ve başka bir aşamasından da söz ettiğimiz anlamına gelir; sondan ekleşmenin tabii/mecburi sonucu olan *destek ünsüzü* (*gedik dolduran*) türemesi aşamasıdır. Örnekler, karşıtlığın üyelerinden **d**'nin, bu aşamanın ihya ettiği ya da ondan beslenen bir ses şekil unsuru mahiyetindeki bu niteliğine de işaret ediyor: *ā**:- *ad-ıl-*, *ī* : *id-iş-*, *kō*- : *kōd-ul-*, *ō*- : *öd-ür-*, *sī*- : *sīd-ıg*, *sī*- : *sīd-ik*, *u* : *ud+ı-ku*, *yā*- : *yad-ıl-* ... gibi.

Bu durum şüphesiz, başka sorular sormamızı da gerekli kılmaktadır:

- Niçin **y** değil de **d**?
- Benzer görevle ortaya çıkan başka ünsüzler de varsa, **d**'li örnekler dilin saklı bir tarihi tabakasını mı temsil etmektedirler?
- Bilinen **d**/ > **y**/ değişmesi, aslında, “/V uzunluğu/ : /Vd/ ” karşıtlığının bir dönem itibarıyla gelişen “/V uzunluğu/ > /Vy/ (uzunluk yerine diftong)” olayının etkisindeki “/Vd/ > /Vy/ nöbet değişimine, onun da örnekleme yoluyla bütün örnekleri etkisi altına alan bir temayüle dönüşmesiyle mi meydana gelmiştir?
- **d**/ > **y**/ değişmesi, daha önce, Eski Batı Türkçesinde hakim bir temayül olarak ortaya çıkan **d**/ > **r**/ safhasından bütünüyle bağımsız bir olay mıdır?
- **d**/ > **y**/ değişmesi, Orta Türkçe dönemine geçiş sürecinin eğilimlerinden olan sızıcılışmanın (**VdV** > **VδV**, açıklık uyumu) etkisinde meydana gelen örneklerinin aynı zamanda damaklılaşmasıyla mı meydana gelmiştir?
- Nihayet bu zor olay, aslında, kelime ile eklerin ekleşme sırasında karşılaşan ünlülerinin açıklık ve damak uyumu baskısına yol açtığı için, **VdV** > **VδV** sızıcılışmasından ayrı bir **y** türemesi sürecinin etkisiyle mi sonuca ulaşmıştır? **y**/ ile Etk. **d**'nin her ikisinin de morfofonetik nitelikli sesler olmaları, daha Uygur devresinde iki **i** arasında rastlanan **d** > **y** örnekleri (*idi*>*iyi*... gibi), bu soruya verilecek cevabın parçaları olacaktır.³

Hacıeminoğlu (1992: 32)³ye göre ise, bazı kök fiillerdeki mana aşınmasını gidermek üzere kullanılmış bir ek olup, bu fiiller bu ekle genişlemiş şekillere sahip olmuşlardır ve kök fiildeki manadan pek farklı değildirler. Böylece her iki araştırmacı da **d**'nin bir ses değil, ek olduğu kanaatindedirler. Ancak değerlendirmelerini, “fonksiyonu olmayan ek” açıklamasıyla birlikte sunmaktadırlar ki bu bir izah olarak anlaşılır olmaktan uzaktır. Gemalmaz (1990: 16-17) da **d**'yi canlılığını yitirmiş eski bir ek olarak değerlendirmiş ve hem fiilden fiil hem de fiilden isim yaptığını değinmiştir.

³ “*kidin* (I, 169, Şine Us, D 3> *ki(y)*in (U. II, 25, 15) > *kin* (A.Y. 625, 21), *sid-* fiilinden türeme *sidik* > *si(y)ik* (U. Söz. 155), *idi* (I, 31, K, D 3-1, 30, D 4) > *i(y)e* (U. Söz. 655). (Tuna, 1957: 73).

Sorunun zengin içerikli sorularını bütünüyle cevaplamanın zorluğuna karşılık, örneklerin morfofonetik karşıtlığını gözlemleyerek, bazı sonuçlara hiç olmazsa daha çok yaklaşılabileceğini umabiliriz.

Konuya malzeme olan kelimeleri bazı sınıflara ayırmak mümkündür:

1. Önemli sayıdaki kelimenin, ya doğrudan ya da ekli şekillerinin yardımıyla, /Vuzunluğ/ : /Vd/ karşıtlığına sahip olduğunu görüyoruz:

a*- “ayrılmak, bölünmek”: **ad***-. Bundan, **ad-ır-> ađ-ır-** “ayır-” “ D., **ađ⁴-ruk** D.; ayrıca, **ađ-il-** “ayılmak” D, **ađ-ıkla-** “şaşalamak” D. Ayrıca **krş. adguk /agduk** “kim olduğu belli olmayan adam, sığıntı adam” D. **ağın** “başka, diğer, ayrı” D. **ağma** “bırakılan başboş, salıverilen” D.

ar-gu “uçurum, iki dağ arası” D., **ar-ık** “ırmak, ark” D... türetmelerinde ise **-r-**, **d** gibi bir ses değil **a-** kelimesine eklenen bir ek (yapım) olduğu için anlam farkı doğurmaktadır ki bu aynı zamanda **a***- : **ad***- denkliğini başka yoldan doğrulayan bir durumdur. **az-** “azmak <(yoldan) ayrılmak”, **yaz-** “şaşmak, yanılmak <(yoldan) ayrılmak” örneklerinin **-z-** eki de böyledir.

bā- “bağlamak” D., KB., ME. : **bad***-. Bundan, **bad-ğ +a-** “güreşte ayak yakalamak, çelme vurmak” D., **bagda-** D., **bad-ıç** “asma çardağı” D. Ayrıca **krş. bal-, ban-** “bağlamak” D.; **ba-** “bağlamak”, **ban-** “bağlanmak” ve **bağla-** < **ba-ğ+la-** “ bağlamak” ME. şekilleri bir arada.

ba*- “batmak” : **bad***- > **bat-** D., ME. ve Türkçe **vd. bad***-> **bat-**‘da “**d**’nin farklı istikamette gelişmesi, sestışlıktan kaynaklanan bir iç etkileşimin eseri olmalıdır.

e*- “iyileştirmek” : **ed***. Bundan **ed*-gü** (< edgü) KT. **eğlet-<eđ-(g)I*+le-t-** “iyileştirmek, ıslah etmek” D., **eğliğ** < **eđ-gI+liğ** “faydalı” D.

t*- “göndermek” : **ıd-**, **ıd-** KT.⁵, **Iđ-** “salmak, göndermek, serbest bırakmak” D. **Iđil-** “salıverilmek, boşanmak” D. **Iğış-** “armağanlaşmak” D. **Iđsa-** “göndermek istemek” D.

⁴ Karakter problemi yaşanmış olduğu için başka alıntı yaptığım yerlerde dişler arası z safhası için kullanılan özellikle **dh** harf çifti yerine bu karakter tercih edilmiştir.

⁵ Talat Tekin (1988: 137) Köktürk yazılı belgelerinin imlâ kuralları gereği, ünsüz çiftlerinden birinin yazılmama prensibini yanlış yorumlamasından ötürü, kelimenin “**ıd-**” şeklinin yanında bir de “**ıt-**” şeklinin varlığını vehmetmiş ve “**ı(d)tım** BK D 40, **ı(d)tımız** KT D 40, **ı(d)tı** BK G 12...” gibi örnekleri yanlış olarak “**ıt(t)ım**, **ıt(t)ımız**, **ıt(t)ı...**” şekillerinde okumuştur. Alyılmaz (2005: 12)’nin de aynı okuyuşu esas aldığı görülüyor. Tekin bu tespitte bulunurken, bahis mevzuu örneklerin okunma ilkelerini bütünüyle izah eden, Osman Nedim TUNA (1957: 42)’nin çalışmasından habersiz görünüyor. Tekin’in “**kot(t)ı** BK G 12” de okumasının doğrusu da “**ko(d)tı**” belki de “**kootı**” olmalıdır. Osman MERT (2009: 260) da “**...ıt(d)ım** (ŞU B 3)”, “**... kot(d)ım** (: 228, ŞU D 2)” okumalarını yapmıştır. Hâlbuki, aynı metinde geçen “**...ıdmiş** (G, 4)” ve “**...kod(u)p** (D, 2)” vb. örnekleri vardır. Bu okumasının sonucu Mert, kelimeleri **ıd-** / **ıt-** ve **kod-** / **kot-** olmak üzere iki ayrı şekil hâlinde tespit etmiş ve çalışmasının dizin kısmına da böyle yansıtmıştır. Mert (age.: 260), kendi “**ıt(d)ım** (ŞU B 3)” okumasıyla ilgili olarak verdiği dipnot açıklamasında Ramstedt ve Orkun’un “**itim**”, Malov ve Aydarov’un “**ıtım**”, Moriyasu’nun “**ettim**”, Berta’nın “**ıd(d)im**”, Aydın’ın “**ı<d>tım**” okumalarına da temas etmiştir.

krş. 1*-z, 1*-p, (y) 1*-p (Tuna, 1957: 74). Burada da d/'sesine karşılık, -z, -p, ekleriyle karşı karşıyayız.

ki-* “kırmak, kesmek” : *kıd*- (BK), *kıdıg* İKP (>kıyı).

“*ki-r-*” kelimesindeki *-r-* yapım ekidir, tabiatıyla **d**/'nin sadece bir ses olduğunu gösteren örnekler arasına girmektedir.

ki- * “girmek” : *kid**- .

krş. *ki*r-*, *ki*-gür-* (Tuna, 1957: 71),

kō- “koymak” (Tuna, 1960: 224) : *kod*- İKP, *kod-tı* (Tuna, 1960: 224); *kod-up* ŞU D 2, *kood-up* T: 2

krş. *koō-* / *kot-* / *koy-* “koymak” , *ko-n-* D. *koo*-nayin (Tuna, 1960: 224). **ko-** Har. (*koy*-şekli mümkün ve yaygınken, vezne de kapalı hece uygunken bu şekil kullanılıyor.). Bazı eserlerde *kō-/koō-/koy-* (MM) örneğindeki gibi, bir kelimenin üç aşamalı karşıtlığının bir araya toplandığına şahit oluyoruz.

kū- “gözetmek” AY: *kūd*- “beklemek, gözetmek” EUT (> güt-).

ō*-: *ō-d/ō-z* (Tuna, 1957: 71).

ō-ū- “seçmek”: *ōd-ür-/ūd-ür-* “seçmek” D.

sa- “saymak” EUT: *sad**- (*sā/sad*-> say-); *sak*- D.

krş. *san* “sayı”

sı-(ma-) “kır-(ma-)” KT D 36, KT G 11 : *sığ*-ıg “diş etleri arasındaki açıklık” D., *sıt*- (< *sıd*-) EUT.

si-: *siđ*- D. > *sit*- D.

su- * “tükürmek”: *suđ*-/*sut*- “tükürmek” D.

ti*-: *tıd*- “engellemek, yasaklamak”, *tıd*-ıg İKP. > *tığ*- D., > *tıt*-, > *tıy*- “geri koymak, men etmek”, *tığın*-, *tığış*-D.

krş. *tu*- “tutmak”.

to- “doymak”, *to*-sık KT G 8, BK K 6 : *tođ*-sar KT G 8, BK K 6, *tođ*-ur- D.

krş. *to-k*, *to-p*, *to-klı* “altı aylık kuzu” D. Bu örneklerde **-k**, **-p** ve **-klı** ektirler.

tu- “kapatmak, tıkamak” T 23, D.: *tud*-* (>*tut*-).

krş. **tu-n-** “kapanmak, tıkanmak, bulutlanmak” D., **tu-ğ** “herhangi bir nesnenin tıkaçı” D., **tu-ğak+lık** “süzgeç yapılacak ağaç” D; sırasıyla **-n-** çatı eki, **-ğ**, **-ğak+** yapım eki ve **+lık** sıfatlama ekidir.

Ayrıca *krş.* **tu-** : **tid-**.

tü “tüy” D.: **tüd*** (> tüy)

krş. **tü-g** “tüy”, **tü** Har. (*tüy* şekli mümkün ve yaygınken bu şekli kullanıyor.)

u (<u-g)⁶ KB.: **ud** “uyku”⁷ BK D 27, KT D 35, 37; **uđ**, **uđu** “uyku” D;

krş. **u(g)+ka** T. Ş 27 (Tuna, 1957: 72) , **uk+ta-** Kırg. (Tuna, 1957: 71).

u*: **ud**, **uđ** “sığır, öküz” D.

u* “sığır, öküz” ve **u** “uyku” < **u-g** (Tuna, 1957: 71 vd.) kelimeleri, *aynılaşma* ile benzer şekle sahip olmuşlardır.

u-*/o*-: **ud-u** (uymak) ŞU D 1, **uz-(< ud-)**“başkasını ileri geçmek” D, **uz-ak**.

ya*- “yaymak”: **yad-> yađ** “yaymak” KB, NF., **yat** (<yad-) D. “yaymak”, **yay-** NF.

ye*-/yi*-: **yeğ-/yiğ-** “bohça ya da heybeyi toparlamak, uçlarını birleştirmek” D.

krş. **yedek**, **yedekle-**

yI*-: **yiđ-** “kok-”

Ayrıca *krş.* **yiğ** “koku” D. **yığı-g** “kötü kokan her şey” D.

yi : **yiği** : **cigi** “sık ve birbirine girmiş, elbisenin yivi, dikişi” D.

yo*-: **yođ-** “silmek, bozmak, mahvetmek” D.

krş. **yoy-** “silmek, imha et-, izale et-, bozmak”, **yoyulmak** “zail olmak, silinmek, bozulmak”

YTS.

yu- “yıkamak” D.: **yud*-**

yü- “yüklemek” (← **yü-k** “yük, bohça”): **yüđ-** “yüklemek”, **yüđ-rük** “yük” D.

⁶ Tuna (1957: 71), KB deki “**u**” şeklini, vaktiyle **u-** fiilinden yapılmış **ug** kelimesinde meydana gelen **ug>>u** gelişmesine bağlamıştır ve tereddüde mahal bırakmayacak şekilde izah etmiştir. Bu örnek, /V uzunluğu/ : d/ morfofonetik karşıtlığının geçmişine etki eden ayrıntılardan birine ışık tutması bakımından da önemlidir. Çünkü, kelimenin, /**Vuzunluđu**/ : d/ sürecine, **g** erimesi ile ortaya çıkan kelime sonu ünlüsüne ve uzunluğuna sahip olma sürecinden sonra dahil olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, ünlü uzunlukları ile ilgili karşılaştırmalar için bk. Turan (1993).

⁷ Tekin’in “**u**+da BK D 27, KT D 35, 37” okuması, daha önce belirtilen sebepten ötürü kabule şayan değildir.

2. Bir bölüm kelimenin kök ünlüsü ile biten (varsa) şekillerini tespit etmek ya da ihya etmek kolay görünmüyor:

bod*: *bodan/bodOn* KT.

ađ “iyilik ve uğur belgesi” D.

eđer “eyer, at eyeri” D.

eder-/eđer- “aramak, takib etmek, kovalamak” D.

iđi “sahip, efendi” D.

kadın İKP.

3. Öngörülebilir, ancak d/>y/ değişmesine dâhil edilecek şekillere sahip olmayanlar:

kö-*: *köđ-* /*kör-* “görmek” D.

krş. *kö-z*

4. Bazı kelimelerin daha sonra farklı yönde gelişen şekillere sahip olanları da görülüyor:

ba*- “batmak”: *bad**- > *bat-* D.

kü- “gözetmek” AY.: *küđ-* “beklemek, gözetmek” EUT (> güt-).

su-*: *sud-*/süt- “tükürmek” D.

5. Anlam ayırt edicilik değeri olmadığı için söz konusu morfofonetik karşıtlığı işaretlediği hâlde, d/ ile sonlanan mühim sayıdaki kelimenin V ile biten örneklerinin ihya edilmesi, morfofonemlik derinlikleri sebebiyle güçtür. Kök ünlüsü birbiriyle aynı ya da çok benzer görüntüdeki bu kelimelerin anlaşılması, anlam ya da şekil tabakalaşması, ses ya da seslerinin nicelik veya nitelik bakımından geçirdikleri değişmeler sonunda aynılaşmaları gibi sebeplerin açıklanabilmesine bağlıdır:

kağ- (> kay- Clauson) *kağ-ır-* “büktürmek, eğdirmek, burdurmak” D. *kağ**-ış “kayış” D. *ka-r-* “birbirine ilave etmek, karıştırmak, katmak”: *ka-t-* “katmak” (ö. Türklerce) D. *ked*, *keğ*, *key-* “pek, katı, çok” D. *keğ-/ket-* “giy-“ D.

6. Bazı kelimelerde ve bazı kelimelerin bazı kullanışlarında, /V/ :/Vd/ karşıtlığı yerine, bugünkü ekleşmelerin destek ünsüzü olan y ortaya çıkmaktadır:

sı-yu ur- KT D 36.

ti-di/te-di To 15, 30: *ti-yin* BK D 35.

yi-yü To 8 gibi.

Bunlar arasında kökleri sestaş olduğu için, anlam ayırt ediciliğinin ekleşmeye bırakıldığı görüntüsü veren örnek(ler)in olduğu da söylenebilir:

ö- “düşünmek”: *ö-yür* (BK), ancak,

ö- “seçmek”: *öd-ür-* “aynı”.

Her iki hâlde de bu örnekler, daha sonraki hâkim ve düzenli destek ünsüzü *y*'li sürecin erken örnekleri olarak değerlendirilebilirler.

7. Sınırlı örneklerde /V(+uzunluk)/: d/ karşıtlığı sürecini andıran bir de /V(+uzunluk/vurgu/açıklık)/: G/ karşıtlığı gözlenmektedir:

sa-: sak- D.

tü: tüg, gibi.

8. Bazı örneklerde /V(+uzunluk)/: y/ karşıtlığından bahsedilebilir:

ya “yay” D., KB., OKD., *ya+çı* “yaycı” : *yay* EUT.

ya- “yaymak”: *yad* - AY. (*yay* - AY, *yaz-* AY *vd.* şekillerinin yanında).

9. Çok heceli kelimelerdeki d#’ler ise başka bir fonetik çevreye tabi görünümündedirler ve zaten başka bir yol takip ederek ötümsüzleşmişlerdir:

eşid- “işitmek, duymak dinlemek” BK K 1, KT G 1.

igid- “beslemek, bakmak...” BK D 23, KT G 9.

közed- “gözetmek, muhafaza etmek, saklamak, bakmak, beklemek” KT B 1.

Şu örnekleri, baştan beri üzerinde durulan tek heceli kelime kökü sonu karşıtlığının etkisinde, fakat bu defa, yapım ekiyle fiil yapılan çok heceli kelime sonunda meydana gelmiş karşıtlık örnekleri olarak önemle kaydediyoruz:

bunja-* “bunamak” (>*buna-* Trk < *buñ+a-*): *bunad-* “kederlenmek” ETY, *muñad-* “acı duymak” EUT, *muñað-* “bunalmak” D.

kuta-*: *kutað-*ğu “kut vermek, yüceltmek, Z.T.” KB.

Aşağı yukarı bu şekilde sınıflandırılabilir olan yukarıdaki kelimelere şüphesiz başka ilaveler de yapılabilir. Böyle olmakla beraber mevcut örnekler, Eski Türkçenin

sahip olduğu kelime kökü sonu morfofonetik /V(+uzunluk)/ : d/ karşıtlığı süreci konusunda şu sonuçların tespitine imkân verebilecek durumdadırlar:

1. Oldukça mühim bir kelime tabakasının, kök hecesi sonunda yalnız fonetik düzeyde bir /V(+uzunluk)/ :/Vd/ karşıtlığından söz edilebilir: *kō-* : *kod-*...gibi. Bu sebeple **d/**, hiçbir surette bir ek ya da anlam unsuru değil, sadece bir sestir. Birbiriyle bağlantılı olsun olmasın, varlığını anlamlandırdığı için, sesin kendisini ihya eden birkaç etkeninden de söz etmek gerekir:

a) **d/**'nin, kelime sonundaki ünlünün uzunluğu yerine, nicelik nitelik dengelemesi yardımıyla meydana gelen bir ses hece dengelemesi sonucu ikame edilmiş olması (Bu ister, bazı kelimeler için anlam ayırt edici fonem uzunluğu, bazıları için hece sonu vurgusu ya da açık hece vurgusu uzunluğu olarak yorumlansın). Zaten **bu fonetik karşıtlığın yalnız kök hecesinden sonra görülmesi tesadüfi değildir**. Nitekim kök ünlüsü sonrası **d/**'ler bilahare **d/ > y/** değişmesine uğradıkları hâlde, çok heceli kelime sonu **d/**'leri tamamen başka yola girmişlerdir: **d# > t#** : *eşid->eşit-*, *közed->gözet-..vb.*). O hâlde, **ETk. d/ >[z/]** **OTk. y/** değişmesini etkileyen dinamiklerden biri, daha değişme başlamadan önce bu uzun kök ünlülerinin çözülüp diftonglaşmasıyla oluşan *kō-* : *koy-* misalli karşıtlığın *kō-* : *kod-* karşıtlığına bulaşması ve bilahare **örneklenerek** temayüle dönüşmesidir, diyebiliriz.

b) **Eklenme sırasında baş gösteren ses hece dengesinin sağlanması mecburiyetinden ötürü daima ortaya çıkan destek ünsüzü ihtiyacı**. Bununla ilgili bir ayrıntı da **d/**'li karşıtlığı olan fiil köklerinin isimlerden çok olmasıdır. Aradaki nispet farkı, fiillerin eksilteli yapılarıyla ekleşme dinamizmine daha fazla yatkın olmalarındandır. Bu dinamizmin gerekleri arasındaki destek ünsüzü olgusunun, tekrar sıklığıdır.

2. Kelimelerin uzun hayatı sırasında meydana gelen fonetik olaylar sebebiyle, kök ünlüsünün anlam ayırt ediciliğinin, oluşan çoklu sestaş kelimelerin köklerinde büsbütün bulanmasından dolayı, /V+uzunluk/ : **d/** karşıtlığının, bu kelimelerin hepsinde birden işletilemediğini de not etmelidir: *kō-* : *kod-*, *tō-* : *tod-*...misallerinde sorunsuz kurulan karşıtlık, *ke/i**- : *ke/id-* “giymek” örneği ile benzer şekle sahip *ki-* “girmek” fiili için, morfofonetik karşıtlığı olması beklenen sestaş *kid-* şekli ile te'sis edilememiştir. Öyle olmalı ki eklerin de daima, **d/**'li karşıtlığı kullanılmayan bu *ki-* şeklinin sonuna eklendiğini görmekteyiz: *ki-r*, *ki-gür*...

3. /V(+uzunluk)/ : **d/** karşıtlığı, Eski Türkçe metinlerindeki sınırlı, mevzii örneklerin gösterdiği gibi farklı bir sürecin kalan tabakası durumundadır. Hiçbir anlam farkı taşımadığı hâlde, bu karşıtlığı saklayan *bā-* : *bad-* kelimesi ile, köktaş ve anlamdaş *bağla-* (> *ba-g+la-*) türetmesinin eşzamanlı hâlde gelerek bir arada görülmesi bu yüzdendir. /V+uzunluk/ : **d/**

karşıtlığı sürecinin bu durumunun bir göstergesi de ünlüyle sonlanan kelime kökleri, karşıtı olan d/'li kökler gibi sıklıkla kullanılan yalın şekilleriyle değil, ekli şekilleriyle karşımıza çıkan örnekleriyle ayırt edilebilmeleridir: *ad-(ır)-* var ancak, *a-* şekli, *a-r-* “ayrılmak”, *a-z-*”yoldan ayrılmak, sapsak”, *a-η* “mafsal, ayrılma yeri” gibi ek almış şekilleriyle ortaya çıkmaktadır.

4. Niçin d'?

Aslında daha çok karşılaştığımız ve OTk. döneminde bilhassa Oğuz şivesinde yutulan bir *G* var: *kel-gen*, *te-gen*... gibi. Ancak, *to-sık*, *tod-sar*... gibi örneklerde d sesinin destek ünsüzlüğü konusunda göze çarpan kıvamsızlığın, bu damak sesinin bu defa eklerin parçası olarak kullanıldığı geniş örneklerin de sorunu olduğunu ilave etmeliyiz: *al-galı* (“*al-alı*” değil) BK, ancak “*al-ıp*” (bu defa da “*al-ğıp*” değil), *sözle-gen*, *kel-gen*” örnekleri arasında olduğu gibi.

O zaman burada, damak ile dış ünsüzlerinden birinin daha düzenli bir destek ünsüzü olarak kullanıldığından değil, sadece damak ünsüzünün hâkim unsuru teşkil ettiğinden söz edebiliriz. Ne var ki *d/*, ETK. metinlerine etki edecek kadar geniş örneklerinde */V/* ile kurduğu morfofonetik karşıtlık sürecini temsil ettiği için *G/*’den ayrılır (*sa-* : *sak-* D., *tü* : *tüg*... gibi nadir örnekler ve bu defa daha sonraki dönemin oldukça farklı ve düzenli *y/*’li sürecinin erken *ö-yür* BK., *sı-yu ur-* KT. ... gibi örneklerine rağmen). Bu durum, hem *d/*’yi işlevlik bakımından farklı kılar, hem de ETK. devresinde böyle tabakalaşmış bulunmalarına rağmen *d/* ile *G/*’nin ayrı süreçlerin ürünü olarak ele alınmalarını gerektirir: *G/* (ve daha sonraki *y/*), ekleşmeden kaynaklanan, eke ait bir destek ünsüzü olarak öne çıkarken, *d/*’den ancak, kelimenin */V/* ile sonlanan şekillerinin ünlü uzunluğuna/açıklığına/vurgusuna karşılık verdiği için kelimeye ait bir ses olarak söz edebiliriz. Yani *d/*’nin, destek ünsüzü ihtiyacını kelimeye ait bir ses olarak dolaylı karşılaması gibi farklı bir süreçle karşı karşıyayız. **Bütün bu sebeplerden ötürü, “niçin d” sorusu için çıkarılabilecek ilk sonuç, d/’nin bir destek ünsüzü olarak türemediği ve onun morfofonetik karakterinin doğrudan ekleşme/eklenme sürecine bağlanmaması gerektiğidir.** O zaman aynı yöndeki sürecin safhaları/parçaları olan *G/*, *G/>Ø* ve *VdV* süreçleri ile */V/*: */Vd/* bir araya gelmiş olmalarına rağmen ayrı süreçlerin temsilcileri durumundadırlar ve ETK. deki etkisini saklı tabakanın sınırlı örnekleriyle sürdürmesine rağmen ikincisi artık arkada kalmış bir sürecin uzantısı olarak görülebilir. Bu sebeple belki,

buyur- : buçur- (OKD)

beçkem : perçem (D)

çalguz : yalguz (OKD)

çaçak : yaçak (OKD)

çap- : yap- (OKD)

çaruk : yaruk (OKD)

çol : yol (OKD)

... gibi, #y : ç# denkliliğini veren örnekler de bu farklı sürecin uzantılarından olup olamayacakları noktasında dava edilebilirler.

5. Kanaatimize göre, /V:/d/ (d#, VdV) ve onların ETk.deki örnekleri ile çok heceli kelimelerin ünlüleri arasındaki ünsüz varlığı (VKV>VdV) gibi başka örnekleri de içine alan bir “D etkisi” sürecinden bahsetmeliyiz. Zaten, d/>y/, d/>r/, d/> z/, d/>t/ gibi önceki ve sonraki dönemleri bütünüyle etkileyen bir D/ değişmeyi biliyoruz. Bu eğilime rağmen, tarihi bir D/ etkisi olmadan, Türk dilinin bilinen morfofonetik süreçlerinin herhangi birinin münferit etkisiyle ortaya çıkan bir d/'nin varlığını izah edemeyiz. Nitekim d/ ile ilgili olarak sözü geçen olayların bütününe birden etkileyen ve hepsini birden içeren bir de “D/ çözüme (>r/, > y/, > w/, >z/, > t/ çözüme)” sürecinden bahsetmeliyiz.

6. ti-di, ti-yin BK, yi-yü To 8 vd. ise, daha sonrasının d/>>y/ değişmesiyle paralellik gösteren hâkim sürecin eğiliminin, erken ama, bir başlangıcını yansıtan örnekleridir.

Öyle görünüyor ki, d/>y/ gibi belirleyiciliği bilinen ancak ona eşdeğer olsun olmasın başkalarını da içeren geniş bir ses değişimleri kümesinin, dilin gelişme seyri bakımından nasıl bir hiyerarşiye sahip olduğu konusundaki sorunların çözülebilmesi, bundan sonraki tartışmaların, bu ses değişimlerinin kendilerinden daha çok, onlarla ilgili ayrıntıların üzerinden yürütülmesini gerektirmektedir.

Kaynaklar

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.

ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig* (III. C. İndeks). İstanbul: TKAE Yayınları (=KB).

ATA, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis* (III. Dizin-Sözlük). Ankara: TDK Yayınları.

ATALAY, B. (1986). *Divanü Lugati't-Türk Dizini*. Ankara: TDK. Yayınları (=D).

BANG, W. - ARAT, R. R. (1988). *Oğuz Kağan Destanı* (Yayıma hazırlayan: O. Fikri SERTKAYA). İstanbul: Burhaneddin Basımevi (=OKD).

BİLGE KAĞAN YAZITI (=BK).

CAFEROĞLU, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (3. Baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi (=EUT).

- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- ERGİN, M. (2000). *Orhun Abideleri* (25. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GABAIN, A.V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet AKALIN). Ankara: TDK Yayınları (=AG).
- GEMALMAZ, E. (1990). *Eski Türkçenin Ekliği Denemesi*. Erzurum.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1992). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* (2. Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HAMILTON, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev.: Vedat KÖKEN). Ankara: TDK Yayınları (=İPK).
- KAYA, C. (1994). *Altun Yaruk*. Ankara: TDK Yayınları (=AY).
- KÖL TİGİN YAZITI (=KT).
- MERT, O. (2009). *Tes - Tariat - Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık (=T: Tes – ŞU: Şine Us).
- ORKUN, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları (=ETY).
- TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- TİMURTAŞ, F. K. (1981). *Harname*. İstanbul (=Har).
- TONYUKUK YAZITI (=To).
- TOPARLI, R. - ARGUNŞAH, M. (2008). *Mu'inu'l-Murid*. Ankara: TDK Yayınları (=MM).
- TUNA, O. N. (1957). Bazı İmla Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama. *TDAY-Belleten 1957*, 41-81.
- _____ (1960). Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller. *TDAY Belleten 1960*, 213-282.
- TURAN, Z. (1993). *Eski Anadolu Türkçesinde Ünlü Uzunlukları*. Malatya: Açıksöz Yayınları.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (Düzenleyen: Cem DİLÇİN). (1983). Ankara: TDK Yayınları (=YTS).
- YÜCE, N. (1993). *Mukaddimetü'l-edeb* (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları (=ME).